

I

UVOD

Jedan od fenomena političkog i društvenog života savremene Srbije je velika produkcija javnih spomenika. Skoro da se svakodnevno otkrivaju novi spomenici, a malo je gradova u Srbiji koji nisu dobili nekakvo spomen-obeležje u poslednje tri decenije. Spomenički objekti – skulpture, arhitektonske konstrukcije, spomen-ploče, česme... nastaju nezamislivom brzinom. Ubrzani ritam "proizvodnje" spomenika poslednjih decenija doveo je do svojevrsne monumentomanije, koja je u potpunosti potisnula sve druge aspekte u organizovanju i osmišljavanju javnog prostora.

Iako u osnovi spomeničke kulture leži potreba za trajnim i materijalnim memorisanjem ljudi i događaja, čini se da je u savremenom (ne isključivo) srpskom slučaju to od sekundarne važnosti. Ova monumentomanija – manija za spomenicima, nije puka stihija izazvana popularnošću memorijskih formi i potrebama institucionalizovanja sećanja, već i svojevrsno sredstvo manipulacije i izraz političkih ambicija.

Podizanje velikog broja spomeničkih/ memorijskih celina predstavlja jasan simptom da je došlo do zloupotrebe memorija.¹ Spomenici ne odražavaju samo kulturu sećanja i političku i društvenu stvarnost, već su i aktivni činoci u transformaciji identiteta prostora u kome se podižu. Oni su tako istovremeno objekti u koje se ugrađuju različite poruke i subjekti koji doprinose kreiranju novih političkih i društvenih realnosti u javnom prostoru. Veliki manipulativni potencijal spomenika prepoznat je i korišćen vekovima u političkim programima, pa su radikalne smene vlasti često podrazumevale rušenje starijih spomenika /*Damnatio memoriae* i podizanje novih.

Masovna produkcija spomenika istorijski je tesno povezana sa velikim krizama, ratovima i društvenim promenama kako to pokazuju brojni evropski primeri. U srpskoj i jugoslovenskoj prošlosti, najveći broj spomenika podignut je upravo posle Prvog i Drugog svetskog rata.² Ovi reprezentativni spomenici po pravilu nisu samo memorisali prošlost, već su bili i u

¹ "... too much memory, in a certain region of the word, hence an abuse of memory, not enough memory elsewhere, hence an abuse of forgetting.": P. Ricoeur, *Memory, History, Forgetting*, The University of Chicago Press 2006, 81.

² Od obimne literature o javnim spomenicima u Srbiji izdajamo: O. Manojlović Pintar, *Arheologija sećanja: spomenici i identiteti u Srbiji 1918-1989*, Beograd 2014; N. Makuljević, *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku: sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*, Beograd 2006, 274-308.

službi legitimisanja i promovisanja novih posleratnih političkih i društvenih realnosti.

Političke krize od kraja osamdesetih godina 20. veka do danas, na prostoru Jugoslavije i Srbije bile su plodno tlo za brojne spomeničke inicijative. U uslovima političke nestabilnosti – ratova, sankcija, pokušaja demokratske konstitucije i uspona autoritarizma, jedan od retkih "kontinuiteta" u turbulentnom srpskom društvu bilo je konstantno podizanje i manipulisanje spomenicima. Spomenike su širom Srbije intenzivno podizali i inicirali pripadnici svih vladajućih političkih partija, političari i javne ličnosti različitih ideoloških usmerenja. Ceremonije otkrivanja spomenika, možda čak i više od sličnih prigodnih manifestacija, poput otvaranja različitih društvenih i privrednih objekata i puteva, omogućavale su javno iznošenje političko-propagandnih poruka. Kako je najveći broj spomenika podizan u urbanim sredinama i ostajao u svakodnevnoj komunikaciji sa građanima, oni su omogućavali dugo trajanje političkih poruka koje su u njih bile ugrađene.

Politička upotreba spomenika nije novina, ali je u izmenjenom postsocijalističkom kontekstu od kraja 1980-ih došlo do narušavanja dotadašnje prakse i sistema njihovog podizanja. Socijalistički period karakterisale su jasne procedure u kojima su stručne komisije zauzimale važno mesto u odabiru predloženih spomeničkih rešenja, što je rezultiralo reprezentativnom modernističkom memorijalnom kulturom na području SFRJ. Napuštanje socijali-

zma, uspon nacionalizma i populizma, prevladavanja "ideje o ličnostima i događajima" nad estetikom, kao i potpuno povlađivanje ukusu finansijera i naručilaca (državnih, republičkih i gradskih institucija i vladajućih partija) doveli su do čestog zaobilaženja javnih konkursa i stručnih mišljenja. Narušeni sistem sa dominantnim nestručnim mišljenjima postepeno je proizveo dominaciju anahronih, neukih i kičastih rešenja.

Nastanak i funkcionisanje javnih spomenika objedinjava umetničku i zanatsku veštinu, kulturu sećanja i aktuelne propagandne potrebe, što uslovljava i složenost metodologije njihovog proučavanja. *Visual turn* uveo je brojne vizuelne fenomene u najširi spektar humanističkih disciplina, pa se pisanje o spomenicima ne svodi isključivo na stare okvire istorije umetnosti koja je od samog početka njima posvećivala veliku pažnju već, između ostalog, uključuje proučavanje kulture sećanja, prostornih paradigmi, političke antropologije, društvene i kulturne istorije. Savremene studije vizuelne kulture pokušavaju da objedine stare istorijsko-umetničke metode i saznanja drugih disciplina, pa istraživanje spomenika tako podrazumeva kontekstualnost i transdisciplinarnost i uključuje sagledavanje svih njihovih likovnih i ikonografskih karakteristika kao i elemenata u procesu njihovog nastanka, trajanja i recepcije – odluke o podizanju spomenika, finansiranje, odabir izvođača, analizu ostvarenih rešenja, rituale otkrivanja i funkcionisanje.

U ovoj knjizi visoki metodološki zahtevi limitirani su poznavanjem, tj. nepoznavanjem izvorne građe. Spomenici podizani u Srbiji u poslednje tri decenije samo su delimično evidentirani i analizirani. Delatnost pojedinih skulptora je monografski obrađena,³ ali o većini autora spomenika nema naučnih studija. O spomenicima je najčešće pisano i govoreno uglavnom u medijskom prostoru, jer su postali nezaobilazan deo društvene i političke svakodnevice. Uz novinske/ medijske izveštaje, pojedini spomenici bili su predmet likovne kritike, istorijskih, socioloških i antropoloških analiza.

Danas su nepoznati, neidentifikovani, sakriveni i zaključani brojni dokumenti i arhivski izvori, a pisanje ove knjige odvijalo se u uslovima pandemije, što je dodatno otežalo istraživanje. Ugovor o izradi beogradskog spomenika Stefanu Nemanji čak je proglašen za državnu tajnu. U stručnoj literaturi još uvek nema ni potpunog pregleda svih realizovanih i nerealizovanih projekata. Problem tumačenja savremenih spomenika je i nedovoljna razvijenost akademske terminologije, koja je poprilično nemoćna pred situacijama i objektima koji se podižu. Pojedina spomenička ostvarenja koja su ovde analizirana mnogo više su izraz vizuelne nekulture, nego što su promišljeni i

³ Videti: *Radovanović Drinka*, priredio B. Vukoičić, Beograd 2002; Nebojša Mitrić, zbornik radova, Novi Sad: Matica srpska 2007; *Nikola Koka-Janković: skulpture i crteži*, katalog, Galerija SANU knj. 119, Beograd 2010.

artificirani objekti ili likovna ostvarenja. Međutim, to nije razlog za njihovo isključivanje iz analiza o spomeničkoj praksi, jer se u ovakvim objektima najčešće ogleda ogoljeni sistem manipulacije spomenicima i ideologija njihovih naručilaca.

Cilj ove knjige nisu celokupan pregled, potpuna analiza ili likovna kritika spomeničke prakse, već identifikacija i tumačenje glavnih/prepoznatih tokova i dominantnih diskursa u spomeničkoj manipulaciji na prostoru Srbije u periodu od 1989. do 2021. godine.

Različiti politički konteksti u kojima su javni spomenici postavljeni, kao okviri pojedinih dominantnih manipulativnih diskursa, upravo su definisali i koncept knjige. Sledeći specifičnosti istorijskih i društvenih okolnosti, glavni tok u nosećim poglavljima hronološki sledi tri politička perioda u novijoj istoriji Srbije. U prvom je posmatrana spomenička praksa Srbije u vreme vlasti Slobodana Miloševića i ratova od 1989. do 2000; drugi je posvećen post-Miloševićevom periodu između 2000. i 2012, dok poslednji deo obrađuje vreme vladavine Srpske napredne stranke (SNS) i uspona autoritarne vladavine Aleksandra Vučića između 2012. i 2021. U okviru svakog poglavlja/perioda identifikovano je prisustvo više različitih narativa, koji se obrađuju u posebnim potpoglavljima.